

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошніченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

суб'єктивні переживання труднощів і наслідків цих подій, а також визначити особливості суб'єктивного бачення студентами-психологами власного професійного становлення. Проведене дослідження вказує на перспективність запропонованого методу для вивчення суб'єктивних аспектів професійного становлення і його подальшої оптимізації, реалізації інтелектуального й особистісного потенціалу в професійному житті.

3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі

Студентство визначають як своєрідну динамічну групу, метою діяльності якої є засвоєння соціально-професійних ролей, підготовка до виконання професійних, суспільних та економічних функцій. Головними напрямками діяльності студентів є професійне навчання, особистісне самовдосконалення, розвиток інтелекту, моральне, естетичне та фізичне збагачення. В юності активізується ціннісно-орієнтаційна діяльність, яка базується на мотиваціях та потребах особистості. Це сенситивний період для розвитку основних соціогенних потенцій людини та для завершення формування особистості в усіх її проявах. Цей вік вважають «золотим віком» людини, оскільки у цей період найвищого розвитку досягають всі функціональні рівні організму (Подольак, 2006, с. 102).

На даний час в Україні все більше уваги приділяється розвитку освіти дорослих. Це питання стає важливим стосовно соціально-психологічного розвитку особистості на всіх етапах її життєвого і професійного шляху, адже у дорослих виникає необхідність постійного оновлення знань. Слід зважати на те, що дорослість є найтривалішим періодом життя людини, впродовж якого вона досягає найвищого рівня в розвитку Я-концепції, гармонії в собі й у взаємодії зі світом, у пізнанні й реалізації своїх можливостей, самостверджується у професії, суспільстві, облаштовує сімейне життя, піклується не тільки про себе, а й про своїх близьких. Неминучими стають для неї і різноманітні вікові кризи, спричинені послабленням психофізичних функцій, зниженням можливостей, зміною провідних видів діяльності, а також соціального статусу.

Доросла людина повинна вирішувати багато складних соціальних завдань, долати професійні та особистісні випробування. Досягнення соціальної зрілості є передумовою самостійності дорослої людини на роботі й у сім'ї, реалізації її здібностей і мрій. Вона здатна критично

оцінити життя, приймаючи рішення про правильність обраного життєвого шляху чи шукаючи нову ідентичність. На нашу думку, розвиток особистості дорослої людини, у тому числі магістрантів закладу вищої освіти, відбувається за такими напрямками:

а) зростання самостійності людини, її свободи та відповідальності, розвиток індивідуальності (неповторності), творчого ставлення до дійсності та власного життєвого шляху;

б) посилення соціально-духовної інтегрованості людини, соціальної відповідальності, збагачення форм її життєдіяльності.

Розвиток особистості є довготривалим процесом, що відбувається впродовж усього життя людини. Психічний розвиток є основним способом існування особистості, це стосується й дорослої людини. Якщо в пізнавальній сфері людини на момент переходу до дорослого життя основні структури вже сформовані, то у структурі її особистості настає період глибоких змін. У дорослому віці розвиток ніколи не відбувається прямолінійно, а лише як накопичення та розширення раніше засвоєних життєвих принципів, поглядів, потреб і соціальних настанов. На всіх стадіях дорослості розвиток є нерівномірним, у ньому спостерігаються літичні (пов'язані з важкими захворюваннями) та кризові періоди, під час яких активізуються інволюційні процеси, відбуваються переходи на нові рівні розвитку (трансформації у мотиваційно-смісловій сфері особистості зумовлюють нове розуміння сутності і сенсу життя). Але на відміну від криз дитинства, кризи дорослості відбуваються більш приховано, не так гостро і бурхливо, жорстко не прив'язані до певних хронологічних меж.

Детальне планування свого майбутнього, внутрішня готовність до активного вирішення проблем сприяють запобіганню кризам дорослості, подоланню складних періодів власного життя.

Отже, психічний і особистісний розвиток не обмежується стадіями дорослості. Він характеризується непрямою лінійністю, нерівномірністю психічних функцій і наявністю криз. У зв'язку з цим людина в усі періоди її життя здатна оволодівати новими знаннями, а у процесі навчальної та трудової діяльності оволодівати новими і суміжними професіями. Ось чому для забезпечення таких можливостей необхідно враховувати індивідуально-типологічні особливості особистості, особливо це стосується особистісного зростання магістрантів, які вмотивовані отримати одну, а інколи навіть і дві вищих освіти.

На думку А. Г. Адушинової, постійний вибір себе, свого способу життя – це особистість (Адушинова, 2009). Якщо цей вибір зроблено невірно, людина втрачає свою ідентичність, цілісність, інтегрованість.

Вибір і прийняття професії – завжди критичний момент у розвитку особистості. Цей процес пов'язаний із вирішенням комплексу протиріч, в основі яких знаходиться опозиція між індивідуальними і соціальними потребами.

Проблема співвідношення біологічного і соціального, фізичного і психологічного незмінно залишається однією з центральних і найгостріших проблем психології особистості.

У своєму дослідженні ми виходимо з мотиваційно-динамічної стратегії побудови особистості сучасного студента магістратури та спираємося на динамічну функціональну психологічну структуру особистості К. К. Платонова, який виділив чотири головних і дві додаткових підструктури особистості (Платонов, 1986). Їх визначення проводиться за такими критеріями:

- 1) необхідністю і достатністю для включення в них усіх елементів (рис) особистості;
- 2) загальноприйнятністю класифікацій властивостей особистості і психологічних понять, які виправдали себе;
- 3) зворотною пропорційністю градієнтів соціальної і біологічної зумовленості як окремих властивостей особистості, так і підструктур, що їх об'єднують;
- 4) специфічністю ієрархічно пов'язаних видів формування кожної з цих підструктур.

Перша підструктура об'єднує *спрямованість, ставлення і моральні риси* особистості. Елементи особистості, що входять до цієї підструктури, не мають безпосередніх природних задатків і відтворюють індивідуально віддзеркалену суспільну свідомість. Ця підструктура формується вихованням і є соціально зумовленою. Вона є підструктурою спрямованості особистості та включає установки, що стали її властивостями (Платонов, 1986, с. 125-128).

Спрямованість, у свою чергу, включає в себе кілька взаємопов'язаних ієрархією форм. Це передусім *потяг* як основа представлення себе в соціумі. Вона є нечіткою за своїм змістом, це невиразна потреба в соціальних контактах. Наступна форма спрямованості – *бажання* – цілком осмислена потреба в потязі до цілком визначеної суспільно схвалюваної мети. Як правило, бажання є пасивним, однак, якщо воно вміщується в структуру вольового компонента, ця форма спрямованості стає *прагненням*. У своєму дослідженні ми розуміємо ці форми як соціальної мотивації спрямованості.

Пізнавальна форма мотивації спрямованості особистості — це *інтерес*. Генетично в його основі лежить безумовний орієнтувальний рефлекс, пов'язаний з емоцією, але під дією виховання, на базі умовного рефлексу другої сигнальної системи, інтерес у людини розвивається в іншу форму спрямованості особистості — *зацікавленість*. Якщо інтерес включається до структури вольового компонента і поєднується з прагненням, то він переходить у *схильність* до певної діяльності. Ці форми у своєму дослідженні ми відносимо до професійної мотивації.

Конкретизована в образі чи уявленні кінцева мета схильності — це *ідеал*. Ідеал може бути моральним, естетичним, пізнавальним (гностичним) і практичним. Найбільш повною і досконалою формою спрямованості особистості є *світогляд*. Це система засвоєних людиною уявлень про світ та його закономірності, які вміщують уявлення про оточуючі людину явища природи, соціальний устрій суспільства і міжособистісні відносини та моральні норми. Пасивна форма світогляду називається *світоспогляданням*, а активна, пов'язана з прагненням до досягнення ідеалів, стає *переконанням*. Це вища форма спрямованості, яка вміщує всі попередні, нижчі. Даний вид спрямованості ми означили як гуманістична мотивація спрямованості.

У спрямованості особистості розрізняють її рівень, широту, інтенсивність, стійкість та дієвість. Усі форми спрямованості особистості є одночасно її потребами й можуть перетворюватися на актуальні мотиви діяльності. Тому, формуючи мотиви соціальної активності майбутнього педагога, викладачеві вищої школи необхідно розібратися в такому важливому явищі, як структура та формування соціальної професійної та гуманістичної спрямованості особистості магістранта.

Друга підструктура особистості вміщує *знання, навички, уміння і звички*, набуті нею в особистому досвіді, шляхом навчання але вже з помітним впливом біологічно зумовлених властивостей особистості. Вона мотивована індивідуальною культурою особистості. К. К. Платонов коротко назвав її підструктурою досвіду. Саме через цю підструктуру індивідуальний розвиток особистості акумулює історичний досвід людства.

Третя підструктура охоплює *індивідуальні особливості* окремих психологічних процесів чи психічних функцій як форм відображення. Вплив біологічно зумовлених особливостей у цій підструктурі проявляється ще більш чітко. К. К. Платонов називає її підструктурою форм відображення.

Четверта підструктура — біологічно зумовлена, об'єднує *властивості вищої нервової діяльності, темпераменту, статеві й*

вікові властивості особистості, які залежать від фізіологічних і навіть морфологічних особливостей мозку. Крім викладених чотирьох основних підструктур, виділяють ще дві накладені на них підструктури — характеру і здібностей.

Характер — це «каркас» особистості, який визначає ставлення людини до світу, інших людей, своєї справи й до самої себе. Головне значення для характеру мають стосунки, що виражаються в переконаннях особистості, при цьому, крім якості ставлень, слід ураховувати ще й ступінь їх вираженості.

Здібності ми тлумачимо за К.К. Платоновим як таку підструктуру особистості, яка, актуалізуючись у певному виді діяльності, визначає її якість. Здібності відповідають вимогам певної діяльності й розкриваються через структуру цієї особистості і структуру вимог до вказаного виду діяльності з урахуванням можливої компенсації одних якостей іншими.

Особистість характеризується якісними та кількісними проявами психічних особливостей, які утворюють її індивідуальність. Ми вважаємо, що індивідуальність — це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. Індивідуальність магістранта закладу вищої освіти проявляється у здібностях, в домінуючих потребах, інтересах, схильностях, у рисах характеру, в почутті власної гідності, у світобаченні, системі знань, умінь, навичок, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, в характеристиках емоційної та волевої сфер тощо. Індивідуальність формує важливу характеристику особистості майбутнього фахівця з вищою освітою, що забезпечує властивий тільки їй стиль взаємозв'язків з навколишньою дійсністю та середовищем.

У структурі особистості виділяються дві підструктури, кожна з яких розвивається під впливом або соціального, або біологічного чинників. До біологічно зумовленої підструктури належать такі особливості індивіда: тип нервової системи, тип вищої нервової діяльності, темперамент, статеві, вікові та конституційні особливості. Це означає, що якості особистості, які розвиваються у «межах» біологічно обумовленої підструктури, можна умовно назвати біологічно значущими. До них належать, наприклад, якості, які характеризують темперамент: сенситивність, реактивність та активність, темп реакцій, пластичність / ригідність, екстравертованість / інтровертованість; а також пов'язані з ними висока чи низька чутливість, швидкість

протікання мисленнєвого процесу, міцність запам'ятовування, глибина та сила почуттів тощо.

Проте чітко відокремити біологічно обумовлені якості в структурі особистості від соціально обумовлених, на наш погляд, не можна, оскільки людина – істота соціальна, і всі біологічно закладені задатки розкриваються і розвиваються в соціальному середовищі. Багато з них, особливо ті, що проявляються в особливостях темпераменту, набувають соціального значення, оскільки проявляються в спілкуванні з іншими. Це такі прояви темпераменту, як рішучість, ініціативність, ризикованість, емоційна нестриманість холерика; життєрадісність, поверховість, легковажність, непосидючість сангвініка; спокійність, зосередженість, уважність, наполегливість флегматика; швидка втомлюваність, підвищена чутливість, сором'язливість, нерішучість, боязкість меланхоліка.

Дві підструктури в структурі особистості К. К. Платонова – підструктура психічних властивостей і емоційно-вольової сфери та підструктура досвіду, – на думку самого К. К. Платонова, є проміжними між біологічно та соціально обумовленими і тяжіють: перша – до біологічно обумовленої, друга – до соціально обумовленої (Платонов, 1986, с. 186-187).

К. К. Платонов уважав переконання стрижнем особистості, на якому «тримаються» всі якості людини. Особливого значення у світлі розглянутих функцій набуває індивідуальність майбутнього фахівця, оскільки його авторитет сьогодні більше залежить від особистих якостей, ніж від соціального становища, як було раніше. При цьому індивідуальна неповторність особистості важлива не сама по собі, а залежно від того, на які цілі і служіння яким ідеалам вона спрямована. За фактом неповторності не повинен втрачатися громадський, моральний зміст індивідуальної діяльності. Активна соціально-професійна позиція фахівця з вищою освітою, реалізована «своїм», лише йому доступним способом, набуває першорядного значення. Тому серед технологій професійної освіти, що мають значення в контексті підготовки магістрантів, на особливу увагу заслуговують особистісно-орієнтовані технології формування соціально значущих мотивів навчання.

Теоретичний аналіз досліджуваного напрямку дозволяє визначити головну мету організації особистісно-орієнтованого навчання – створення сприятливих психолого-педагогічних умов та технологій. На думку дослідників, вони мають бути спрямовані на становлення унікальної особистості, реалізацію її потенційних творчих можливостей,

на формування особистісних якостей, що зумовлюють динаміку розвитку суб'єктів навчально-виховного процесу, їх рух до самореалізації, саморозвитку, самовдосконалення, як визначення особистих перспектив, реального життєвого плану і алгоритм його здійснення, що є вагомим та особистісно і соціально значущим для всіх учасників навчально-виховного процесу у закладі вищої освіти (Батаршев, 2009; Гордеева, 2006; Єгоршин, 2006, Ільїн, 2011).

Особистісний підхід у навчанні магістрів в системі вищої освіти передбачає, що всі психічні процеси, властивості і стани розглядаються як такі, що належать конкретній людині, залежать від її індивідуального й суспільного буття і детермінуються ними. Теоретиком особистісного підходу був С. Л. Рубінштейн. Він зазначав, що у психічному образі виділяються такі риси, що різнобічно характеризують індивідуума як особистість і що всі багатоманітні й суперечливі властивості особистості, взаємодіючи одна з одною в конкретній діяльності, змикаються в єдності цієї особистості (Рубінштейн, 1973).

Особистісно-орієнтоване навчання надає можливість кожному магістранту реалізувати себе з опорою на його схильності та інтереси, можливості, здатності, ціннісні орієнтації та досвід. Особистісно-орієнтоване виховання сприяє розвитку та саморозвитку особистісних якостей на основі загальнолюдських цінностей.

М. І. Дьяченко вважає, що гуманістичне особистісно орієнтоване виховання являє собою педагогічно керований процес соціальної адаптації та творчої самореалізації особистості, упродовж якої відбувається вхід молодшої людини в життя соціуму (Дьяченко, 2006, с. 87). На думку науковця, у рамках цього підходу якості особистості реалізуються в тому, що в центрі навчально-виховного процесу перебуває сам магістрант – його мотиви, мета, неповторний психічний склад; мета кожного заняття та позанавчального заходу формується, виходячи з інтересів студента, рівня його знань і вмінь, з метою розвитку його особистості. Створюється середовище, що сприяє максимальному розвитку соціально значущих якостей. Відштовхування від особистісного досвіду веде до формування соціальної активності самого студента, його готовності до громадсько-педагогічної діяльності, виконання проблемних завдань на основі рівнопартнерських суб'єкт-суб'єктних стосунків з викладачем.

Загальну спрямованість мотивації особистості, мотиви вибору професії вчителя, привабливість її здобуття обумовлюють, на нашу думку, соціальні чинники. Джерелом виникнення мотивів традиційно

вважається вплив зовнішнього середовища на внутрішній світ людини, що детермінуються внутрішніми умовами (якості особистості, психологічні стани, свідомість, досвід), які спонукають до певної діяльності. Ансамбль таких спонукальних сил і становить собою загальну спрямованість мотивації особистості. Проте, у психологічній літературі єдиної думки щодо такої структури немає.

Так, на думку О. Е. Фурман, особистісна спрямованість мотивації утворюється перевагою мотивів власного благополуччя, прагненням до особистої першості, престижу (Фурман, 2015). Така людина найчастіше буває зайнята собою, своїми почуттями та переживаннями, мало реагує на потреби людей, що її оточують: ігнорує інтереси колег чи роботу, яку виконує. У роботі вбачає, насамперед, можливість задовольнити свої потреби, не враховуючи при цьому інтереси інших співробітників.

Спрямованість на взаємні дії має місце тоді, коли вчинки особистості визначаються потребою в спілкуванні, намаганням підтримувати дружні стосунки з товаришами по роботі і навчанню. Такий магістрант проявляє інтерес до спільної діяльності, хоча може і не сприяти успішному виконанню завдання, інколи його дії навіть обмежують виконання групового завдання, а фактична допомога може бути мінімальною.

Ділова спрямованість відображає перевагу мотивів, породжуваних самою діяльністю; захоплення процесом діяльності, безкорисливе прагнення до пізнання, оволодіння новими навичками та вміннями. Зазвичай такий магістрант прагне до спілкування та домагається найбільшої продуктивності групи, а тому намагається переконати у своїх поглядах, які вважає корисними для виконання поставленої мети.

Магістранти зі спрямованістю на себе, на нашу думку, мають такі риси характеру:

- більше зайняті собою та своїми почуттями, проблемами;
- роблять необґрунтовані та поспішні висновки, припущення щодо інших людей, так само ведуть себе в дискусіях;
- намагаються нав'язати свою волю групі;
- оточуючі в їх присутності не відчують себе вільно.

Магістранти з діловою спрямованістю:

- допомагають окремим членам груп висловлювати свої думки;
- підтримують групу для того, щоб вона досягла поставленої мети;
- легко й дохідливо висловлюють свої думки та міркування;
- починають керувати, коли йдеться мова про вибір завдань;
- не ухиляються від безпосереднього вирішення проблеми.

Магістранти зі спрямованістю на взаємні дії:

- уникають безпосереднього вирішення проблеми;
- піддаються тиску групи;
- не висловлюють оригінальних ідей;
- не беруть на себе керівництво, коли йдеться про вибір завдань.

На думку Є. П. Ільїна, від особистої мотивації (тобто від прагнення самоутверджуватись, досягати високих результатів тощо) залежить успіх у будь-якій діяльності, у тому числі і в навчально-професійній. Чим вищий рівень мотивації, чим більше чинників (мотивів) спонукають людину до діяльності, тим більше зусиль вона здатна докладати. Високо мотивовані студенти більше працюють і, як правило, досягають кращих результатів у діяльності. Часто трапляється так, що менш здібний, але більш мотивований студент досягає вищих успіхів у діяльності, ніж його обдарований товариш (Ільїн, 2011, с. 9). Вивчаючи мотиви навчальної діяльності, автор простежив зв'язок між рівнем навчальної та соціальної активності і самооцінкою студентів. Розглядаючи самооцінку як один із центральних елементів в структурі самосвідомості особистості, він приходить до висновку, що студенти, які зарекомендували себе не досить успішно у навчальній діяльності, вирізняються також некритичним підходом до оцінки своїх соціально-психологічних властивостей. Сила і характер мотивів навчання залежать від значущості передбачуваного результату навчальної діяльності, від того змісту, який вкладає в нього студент. Часто студенти висловлюють незадоволення елементарним рівнем викладання: їх цікавить включення в навчальну та позанавчальну діяльність творчих, дослідницьких моментів, завдань соціального, громадсько-педагогічного значення (Ільїн, 2011, с. 137).

В основі мотиву вибору професії вчителя та привабливості його здобуття лежить усвідомлене бажання майбутнього педагога опанувати обрану ним спеціальність, розвинути у себе професійні та соціально-значущі якості, з метою принести користь суспільству, зробити свій внесок у справу його прогресивного розвитку.

Мотиваційна сфера займає провідне місце в структурі особистості, виконуючи ряд найважливіших функцій. Поведінка і діяльність особистості спонукаються, спрямовуються та регулюються мотивацією – ієрархічною сукупністю мотивів, які складають мотиваційну сферу особистості. Але тут важливо не тільки визнання цих функцій мотивів, а й розуміння природи мотивації, її генезису.

На нашу думку, спонукальні причини, що змушують молоду людину займатися навчальною діяльністю, можуть бути згруповані

наступним чином. Перша група причин – усвідомлення необхідності приносити користь суспільству, бажання надавати допомогу іншим людям, що може проявлятися в навчанні дітей, у лікуванні хворих, у захисті своєї Батьківщини тощо, це суспільна установка на необхідність трудової діяльності. Друга група – одержання певних матеріальних благ для себе та своєї родини: заробляння грошей для задоволення матеріальних і духовних потреб. Третя група – задоволення потреби в самоактуалізації, самовиразі, самореалізації: людина не може бути бездіяльною за своєю природою, а природа її така, що вона – не тільки споживач, але й творець. В процесі творіння вона одержує задоволення від творчості, виправдовує зміст свого існування. До цієї ж групи відноситься мотив, пов'язаний із задоволенням потреби в суспільному визнанні, у повазі з боку інших.

Важливу роль у формуванні та становленні особистості студента магістратури відіграє його мотиваційна сфера (потреби, мотиви, прагнення, схильності, ідеали, переконання, світогляд). У даній роботі ми аналізуємо види мотивації, засновані на теоретичних розробках Є. Ільїна, А. Маслоу, Рокича, Б. Баса, О. Потьомкіної, Н. Рейнвальд, О. Леонтьєва, П. Сімонова, Е. Фромма. Термін «мотивація» у психології розглядається як внутрішня спонукальна причина дій і вчинків особистості, а мотивація виступає як система взаємопов'язаних мотивів діяльності, що визначають лінію поведінки.

П. В. Симонов називає мотиви вітальні, ідеальні та соціальні (Симонов, 1975, с. 28-29). Соціальні, у свою чергу, він розділяє на мотиви, що базуються на потребах «для себе» (які усвідомлюються як належні права) і «для інших» (які усвідомлюються як обов'язки). Т. В. Новожилова виділяє такі мотиви: пізнавально-інтелектуальні, практично-перетворювані, комунікативні (Новожилова, 2017). Є. П. Ільїн називає такі навчальні мотиви у студентів, як професійні, особистого престижу, прагматичні та пізнавальні (Ільїн, 2011, с. 305).

І. А. Володарська пропонує об'єднати усі мотиви у наступні чотири групи: професійні, пізнавальні, соціальної ідентифікації, утилітарні. Прикладом професійних мотивів вони називають прагнення стати висококваліфікованим фахівцем; пізнавально-інтелектуальних – бажання отримувати задоволення від самого процесу навчання; соціальної ідентифікації – прагнення студентів до гарного навчання заради соціального схвалення з боку оточуючих; утилітарних – бажання мати матеріальну винагороду та уникнення засудження з боку близьких (Володарська, 2014).

М. І. Дяченко перераховує такі напрями розвитку особистості студента як майбутнього фахівця: формується професійна спрямованість та необхідні для цього здібності; вдосконалюються психічні процеси та досвід особистості; збільшується почуття обов'язку, відповідальність, зміцнюється життєва позиція студента; зростає соціальна, духовна і моральна зрілість; вдосконалюється процес самовиховання у формуванні якостей, необхідних для майбутнього спеціаліста; міцніє професійна самостійність і готовність до майбутньої практичної роботи (Дяченко, 2006, с. 32-34).

Навчальна діяльність студента магістратури може бути вузькоспрямованою (бажання мати високі оцінки, гарні конспекти, вивчати першоджерела), а також широкоспрямованою. Вона відрізняється розумінням соціальної значущості навчання, розвитком пізнавальних інтересів, особистісним спілкуванням з викладачами, самостійністю при вивченні навчального матеріалу, оригінальністю відповідей на семінарах. Така навчальна діяльність студента професійно спрямована та відрізняється посиленням ролі професійних мотивів самоосвіти та самовиховання.

М. В. Артюшина виділяє, залежно від змісту діяльності, як студента, так і викладача такі групи мотивів (Артюшина, 2007, с. 327):

- професійні (пов'язані з певною професійною діяльністю);
- пізнавальні (пов'язані з отриманням знань);
- широкосоціальні (бажання зайняти певну позицію, роль у суспільстві, престижність);
- вузькосоціальні (прагнення мати статус у конкретній соціальній групі);
- процесуально-змістові (зацікавленість у самому процесі та змісті діяльності);
- матеріальні (можливість забезпечити себе матеріально);
- мотиви досягнення (прагнення досягти певних результатів у діяльності);
- утилітарні (прагнення отримати безпосередні переваги від діяльності чи уникнути небезпеки та покарань).

На нашу думку, ці групи мотивів можна об'єднати у чотири: професійно-результативні (професійні + досягнення), соціальні (широкосоціальні та вузько соціальні), пізнавальні (пізнавальні + процесуально-змістові) та базові (матеріальні + утилітарні).

Ця класифікація була покладена в основу психодіагностичного інструментарію визначення мотивації діяльності особистості, яка була перевірена шляхом проведення досліджень зі студентами магістратури

Житомирського державного університету імені Івана Франка у 2018 – 2019 рр. (усього 71 особа з історичного та соціально-психологічного факультетів, а також навчально-наукового інституту іноземної філології). До складу даного інструментарію входять методики спрямованості особистості Б. Басса, визначення соціально-психологічної мотивації О. Потьомкіної та методика ОПКДЕ Н. Рейнвальд (Райгородский, 2008, с. 563 – 569, 641– 648).

Нами були обрані саме ці методики, тому що, на нашу думку, формування особистості майбутнього спеціаліста проходить три етапи:

I етап: світоглядний, що передбачає формування світогляду, переконань та професійної свідомості особистості. Деякі результати такого формування ми досліджували за допомогою методики спрямованості особистості Б. Басса.

II етап: професійний, що спрямований на оволодіння необхідною системою знань, технологією практичної діяльності та формування культури майбутнього спеціаліста (організованість, культура спілкування, естетичний розвиток). Для дослідження цих якостей використовувалася методика ОПКДЕ Н. Рейнвальд.

III етап: особистісний, метою якого є формування професійно важливих якостей особистості, гуманістичної спрямованості, цінностей, норм, що спонукають особистість до ефективної діяльності. Ці властивості майбутнього спеціаліста ми досліджували за допомогою соціально-психологічної мотивації О. Потьомкіної. Шкали означених методик ми розподілили, згідно їхнього змісту, за визначеними нами чотирма видами мотивації (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл змістових шкал методик за видами мотивації

Вид мотивації	Методики		
	Б. Басса	Н. Рейнвальд	О. Потьомкіної
Базова	Спрямованість на себе	Працелюбність	Установка на егоїзм, гроші
Соціальна	Спрямованість на колектив	Колективізм	Альтруїзм і влада
Пізнавальна	–	Допитливість, естетизм	Процес і свобода
Професійно-результативна	Спрямованість на справу	Організованість	Результат і праця

Таким чином, на кожен вид мотивації припадає по чотири шкали, які приведені нами до єдиного абсолютного показника у бальному

3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі

визначенні (min – 0; max – 20). Сумарна кількість балів за кожним видом мотивації може складати до 80 балів.

У табл. 2 подано результат розподілу студентів магістратури різних факультетів за видами мотивації до професійної діяльності. Таким чином, видно, що найбільший відсоток має базова мотивація, до якої відноситься матеріальне забезпечення навчання (стипендія) та майбутня заробітна плата, а також інші матеріальні блага, притаманні майбутній професії (літня відпустка, соц. пакет, зручний графік роботи тощо). Проте, спостерігаємо деякі відмінності між представниками різних спеціальностей. Так, найбільшим є показник базової мотивації у студентів історичного факультету. Це пояснюється тим, що тут більшою мірою представлені студенти чоловічої статі, які, звісно, відповідають за добробут майбутньої сім'ї.

Таблиця 2

Розподіл студентів магістратури різних факультетів за видами мотивації

Назви факультетів	Види мотивації			
	Базова	Соціальна	Пізнавальна	Професійно-результативна
Інститут іноземної філології	30,0%	27,5%	30,0%	12,5%
Історичний факультет	41,2%	23,5%	23,5%	11,8%
Соціально-психологічний факультет	35,7%	35,7%	31,4%	7,1%
% від загальної кількості осіб	33,8%	28,2%	26,8%	11,2%

На другому місці, в цілому, у всіх досліджуваних переважає соціальна мотивація. Це пояснюється тим, що педагогічна та соціально-психологічна діяльність пов'язані зі сферою спілкування та комунікативними вміннями майбутніх спеціалістів. Проте, у студентів інституту іноземної філології на другому місці знаходиться пізнавальна мотивація, що говорить про більш творчий підхід студентів даної спеціальності до навчання.

Професійно-результативна мотивація у студентів всіх факультетів знаходиться на останньому місці. На нашу думку, це свідчить про те, що юнаки у даному віці ще не зовсім уявляють собі майбутній професійний результат своєї діяльності.

Наступним питанням, яке нас зацікавило, був гендерний аспект переважаючої мотивації студентів (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл студентів чоловічої та жіночої статі за видами мотивації (у %)

Стать	Види мотивації			
	Базова	Соціальна	Пізнавальна	Професійно-результативна
Чоловіча	38,5	23,1	23,1	15,4
Жіноча	32,8	29,4	27,5	10,3
Різниця	5,7	-6,3	-4,4	5,1

Базова мотивація залишається переважаючою як у юнаків, так і у дівчат, а професійно-результативна займає останню позицію. Проте, є відмінності у мотивації між чоловіками та жінками. Студенти чоловічої статі мають більш виражену базову мотивацію у порівнянні зі студентками. Жінки, навпаки, мають більш виражену соціальну та пізнавальну мотивації, що говорить про їхню більшу схильність до комунікативної діяльності, дружнього спілкування, прояву емпатії та більш активну, творчу, пізнавальну діяльність.

Наше дослідження продовжилося вивченням залежності мотивації від темпераменту студентів, який ми визначали за допомогою наступних методик: тест-опитувальник Г. Айзенка ЕРІ, методика діагностики темперамента Я. Стреляу та методика оцінки властивостей темпераменту В. Русалова.

Проаналізувавши отримані результати, ми виявили ознаки залежності між проявами темпераменту та видами мотивації (табл. 4). Так, у представників холеричного типу темпераменту переважає базова та пізнавальна мотивації (11,3% та 8,5% відповідно), у сангвініків переважає базова та соціальна мотивації (14,1% та 9,9% відповідно), у флегматиків переважає пізнавальна мотивація (8,5%), а у меланхоліків – соціальна мотивація (7,1%). Це свідчить про те, що у студентів-екстравертів, якими є холерики та сангвініки, найбільш яскраво виражена базова мотивація, яка відноситься до зовнішньої мотивації. Студенти флегматичного темпераменту, які є інтровертами, більш занурені у внутрішній світ явищ, тому для них є переважаючою пізнавальна мотивація. Цікавим виявився той факт, що у меланхоліків, які також належать до інтровертів, переважаючою є соціальна мотивація. Ми можемо пояснити це тим, що для меланхоліків характерним є прояв емпатії, висока чутливість, вміння поставити себе на місце іншої людини.

Таблиця 4

Розподіл студентів магістратури різних темпераментів за видами мотивації (у %)

Види мотивації	Типи темпераментів			
	Холеричний	Сангвінічний	Флегматичний	Меланхолічний
Професійно-результативна	1,4%	1,4%	4,2%	4,2%
Пізнавальна	8,5%	5,6%	8,5%	4,2%
Соціальна	5,6%	9,9%	5,6%	7,1%
Базова	11,3%	14,1%	5,6%	2,8%
% від заг. кількості	26,8%	31,0%	23,9%	18,3%

Таким чином, робота з вивчення мотивації студентів має практичну значущість у тому сенсі, що, дослідивши переважаючі типи мотивації у магістрантів різних спеціальностей, викладач може спрямувати свою професійну діяльність на активізацію навчально-виховних впливів, притаманних кожній мотивації. Наступним кроком ми вважаємо, що необхідно створити типологію особистості студента магістратури, спираючись, з одного боку, на фізіологічно обумовлені властивості особистості (тип нервової системи, тип вищої нервової діяльності, темперамент), а з іншого – на соціально обумовлену підструктуру особистості, одним із центральних компонентів якої ми вважаємо мотивацію.

3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку

Психологічні чинники проблем розвитку підприємництва у сучасному українському суспільстві. Відповідно до ст. 3 Основного Закону України (Конституції України) «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». В країні з ринковою економікою забезпечення гідного життя населення покривається наявними доходами громадянина. За даними державної статистики (2017 р.) у структурі доходів населення заробітна плата складає 43,8%, соціальні допомоги та інші одержані соціальні трансферти – 34,1%. Із отриманих доходів населення витрачає на придбання товарів та послуг – 89,7%. Споживчі грошові витрати у 2017 р. складали 92,9%, із них: продовольчі витрати – 51,3%, непродовольчі (включаючи комунальні витрати) –